

Staň sa lepšou verziou samého seba...

TEÓRIA NEVZDELANOSTI

Recenzia knihy: Omyly vedomostnej spoločnosti | Konrad Paul Liessmann

Hlavné myšlienky knihy podľa nás:

- Preskúvanie sveta – jeho poznávanie, chápanie a porozumenie – je nám poskytnuté cez vedomosti. Dávajú nám možnosť z veľkého množstva dať vybrať tie, ktoré majú informačnú hodnotu.
- O vedomostiach môžeme hovoriť až vtedy, keď sú informácie navzájom poprepájané podľa logických a konzistentných kritérií tak, že majú zmysluplný a konzistentný vzťah.
- Nadobudnúť vedomosti a zúčastniť sa s nimi hospodárskej súťaže môže každý. Tým spadnú všetky triedne bariéry a každý bude majiteľom najdôležitejšieho výrobného prostriedku tejto spoločnosti – vedomostí.
- Vzdelanie je nástroj, ktorý zabraňuje predsudkom, diskriminácii, nezamestnanosti, hladu a taktiež rieši výzvy budúcnosti.
- Vzdelanie nemožno zovšeobecniť, viaže sa na individualitu.
- Nietzsche: „Škola nemá inú dôležitejšiu úlohu, než učiť jasnému mysleniu, opatrnému úsudku a konzekventným záverom“.
- Zdá sa, že tajný program dnešného vzdelávania je takýto: „Hlavne nemysliet vlastnou hlavou“.
- Myslenie bolo nahradené počítaním poradia v určitom rebríčku, napr. PISA.
- Kvalifikovaný úsudok je nahradený poradím, pretože existuje posadnutosť falošnou predstavou, že posudzovať znamená kvantifikovať.
- Cieľom rebríčkov (ktoré fungujú ako primitívne, ale veľmi efektívne opatrenia riadenia a kontroly) je vziať oblasti vzdelania posledný kúsok slobody.
- Prebieha reštruktúracia celého systému vzdelávania, kedy už nepochybne nejde o poznanie, vedeckú zvedavosť a akademickú slobodu, ale o všetky podoby nevzdelanosti.

Recenzia knihy z nášho pohľadu

Uvedomte si pravú hodnotu vedomostí

„Všetci ľudia sa od prírody usilujú o vedomosti.“

„Zvedavosť patrí najneskôr od počiatku novoveku k najvýznamnejším hnacím silám procesu poznania.“

Výrok: „to som už niekde počul“, je triumf známeho nad vedomosťou.

Autor knihy poukazuje na základný fakt, že vzdelanie, ktoré vyšlo z antického ideálu a humanistického poňatia bolo v prvom rade myslené ako program sebavzdelávania človeka, formovanie a rozvíjanie tela, ducha a duše, talentu a nadania, ktoré malo jedinca viesť k rozvoju individuality a seabavedomej účasti na živote obce a jej kultúry.

Autor vníma vedomosti ako moc. Prezentuje názor, že vzdelanie bolo utópiou malomeštianstva, je vnímané ako vysnívaný zdroj v boji o stanovisko informačnej spoločnosti, vzdelanie je nástroj, ktorý zabraňuje vzniku predsudkov, diskriminácii, nezamestnanosti, hladu. Tvrdí, že vzdelanie tiež rieši výzvy budúcnosti a má byť šťastím pre deti a dospelým zabezpečiť prácu. A práve preto, že toto všetko sa nedá, sa iba v zriedkaktorej oblasti klame v takom množstve ako vo vzdelávacej politike.

Autor vyzdvihuje spoločnosť, ktorá samú seba definuje cez „vedomosti“. Takto môžeme chápať spoločnosť, v ktorej rozum, úsudok, rozvaha, prezieravosť, dlhodobé myslenie, bystré zvažovanie, vedecká zvedavosť a kritická sebareflexia, hromadenie argumentov a skúmanie hypotéz konečne prevážili nad iracionalitou, ideológiou, poverčivosťou, domýšľavosťou, vášňou a bezduchosťou.

Podľa autora má však pojem vedomostná spoločnosť taktiež stanoviť proces spoločenskej transformácie – premeniť klasickú industriálnu spoločnosť na takú, v ktorej nebude významná ťažba surovín, výroba a obchod s priemyselnými výrobkami, ale získavanie „vedomostí“ a práca s nimi.

Autor sa zameriava aj na to, že tým, že vedomosti môže získať každý a každý sa s nimi môže zúčastniť hospodárskej súťaže, spadnú konečne všetky triedne bariéry. Takže každý bude vlastníkom toho najdôležitejšieho – vedomostí. Tí, ktorí sa budú nachádzať na posledných miestach rebríčka, sa už viac nebudú môcť vyhovárať na vlastnícke pomery, vykorisťovanie alebo násilie. Príčinou bude buď to, že sa učili pomaly, málo, alebo niečo nepotrebné.

Získavajte vedomosti, nie informácie

Autor sa pýta čitateľa, že čo vlastne musí človek naozaj vedieť, ak sa chce prepracovať k nejakej idee vzdelanosti? Čo potrebuje človek skutočne vedieť, aby sa pri spoločenskej konverzácii predviedol na úrovni a pritom nepôsobil negatívne ako vševved alebo chodiaca encyklopédia kuriozít?

Trefne vystihuje, že v pamäti uchovávané dáta akéhokoľvek druhu ešte nemôžeme nazývať vedomosťami. Ľudia, ktorých autor označuje ako „chodiace encyklopédie“, sú jednotlivci s fenomenálnou pamäťou, ktorí si síce dokážu zapamätať veľa podrobností, dokážu vylúštiť každú krížovku, ale vo vyššom slova zmysle toho veľa nevedia. Tieto

pojmy môžeme nazvať vedomosťami až vtedy, keď sú vzájomne prepojené podľa logických a konzistentných kritérií tak, že sú vo zmysluplnom a preskúmateľnom vzťahu. Tento vzťah nie je riadený vonkajšími kritériami, ale logikou poznania samotného.

Autor knihy poukazuje na závažný fakt, že informácie ešte nemajú s vedomosťami a poznáním nič spoločné. Vedomostiam, ktoré sa dnes ľudia musia a môžu naučiť chýba syntetizujúca sila. Vedomosti sú tam, kde je možné niečo vysvetliť alebo pochopiť. Vzťahujú sa k poznaniu a základným predpokladom vedomostí je hľadanie pravdy. A keďže potenciálna schopnosť mať vedomosti je kedykoľvek prístupná a nekonečná, či chceme alebo nechceme, my všetci sme v skutočnosti nevzdelaní.

Učte sa celý život

“Dôležité je celoživotné učenie, nie vedomosti alebo dokonca múdrosť.”

Páči sa nám, ako autor prezentuje názor o tom, ako sa všetci ľudia od prírody usilujú o vedomosti. Nie je správny názor, že by sa tieto vedomosti mali výlučne získať len v určitej fáze života. Práve antický pojem múdrosti – sophia – bol vnímaný ako výsledok získaných vedomostí, schopností, znalostí a skúseností, ktorý sa zlúčil do skutočnej jednoty až po dlhom živote. Podľa autora je dôležité učenie po celý život a nadobúdanie múdrosti. Pojmy ako celoživotné vzdelávanie, vzdelávanie dospelých, podnikové vzdelávanie, učenie sprevádzajúce život, ľudí nelákajú ani neznejú dobre, takže sme sa uchýlili k anglicizmu – lifelong learning. Autor upozorňuje, že napriek zvolienu akéhokoľvek eufemizmu, každý bude zakrývať jeden problém – sústavné učenie bude nevyhnutnosťou, presnejšie povedané bude nátlakom vynútené. Aj napriek tomu nikto nevie presne čo sa má učiť a prečo.

Autor preto upozorňuje na veľmi dôležitú skutočnosť, že celoživotné učenie nestačí. Ide o to naučiť učiteľov, ako majú žiakov naučiť učiť sa, celoživotne sa učiť. Existujú školy, v ktorých sa motivácia už stala vyučovacím predmetom. Pravdepodobne sa na týchto hodinách učí, ako motivovať pre nič. Strašidelné na podobných konceptoch je, že takýto praktický pedagogický nihilizmus už nikoho nedesí. Autor konštatuje, že celoživotné učenie sa nakoniec stáva „*naturalizovaným adaptačným procesom, nutnosťou*“ byť „*fit for the job*“ a hlavne sa fit udržať, nutnosťou, z ktorej jedinú oslobodenie je smrť.

Vedomostná spoločnosť – realita alebo ilúzia?

„Slovo „vedecké“ nie je často nič viac než etiketou, ktorá sa pridáva z dôvodu zvýšenia prestíže, vierohodnosti a úspešnosti.“

Autor výborným spôsobom vysvetľuje fakty o tom, ako najmä také praktické vzdelanie, v predindustriálnych dobách, bolo odolnejšie voči zmene ako sa zdá byť dnes. Tento koncept vychádza spravidla z toho, že rozvinuté ekonomiky budú tkvieť výlučne na technológiách náročných na výskum. Tie sú motorom a dôsledkom produkcie vedomostí. Autor nechce znižovať úspechy týchto technológií a výskumu, ktorý je ich základom, autor sa pýta, či narastajúci význam vedecko-technického komplexu v moderných spoločnostiach stačí k tomu, aby bolo skutočne možné hovoriť o vedomostnej spoločnosti. Fakt, že určité formy priemyselnej výroby už nie sú vidieť, ešte neznamená, že neexistujú, boli len premiestnené. Vysoké pece oceliarní, komíny

petrochemického priemyslu horia a dymia presne tak isto ako predtým, ale v iných, lacnejších častiach sveta. Rozhodujúce však je, že na bazálnej štruktúre industriálnej výroby nezmenila digitálna revolúcia, pokrok vedy a techniky vôbec nič. Práve naopak. Priemyselnú výrobu nedefinuje to, aké suroviny, ktorými technologickými procesmi a na aké výrobky spracováva, definovaný je iba konkrétny spôsob výroby tovaru všetkého druhu. Ide o mechanizovanú a automatizovanú výrobu totožných produktov za rovnakých podmienok a cez identické prostriedky. Pojem priemyselnej výroby bol zo začiatku chápaný ako protiklad rukodielnej výroby, ktorá tkvela v individuálnej výrobe neidentických výrobkov v neidentických podmienkach. Na priemyselnú výrobu sa dá previesť všetko, čo vyrábajú ľudia a čím viac je automatizovaná technológia pokročilejšia o to komplikovanejšia činnosť môže byť industrializovaná a to až do oblasti individuálnej komunikácie, ba dokonca sféry intimity. Autor trefne popisuje situáciu, ako v súčasnej dobe sa neodohráva prechod od priemyselnej spoločnosti k vedomostnej spoločnosti, ale práve naopak – vedomosti sú rýchlym tempom industrializované. Pre vedomosti, ktoré sa nedajú dosiahnuť štandardizovanými a reprodukovateľnými metódami, keďže u nich zohráva dôležitú úlohu nadanie, individualita a romanticky povedané genialita, nemožno postupy pre ich získanie stanoviť a zovšeobecniť. Produkcia takýchto vedomostí je podobná individualizovanej ručnej práci a vysoké školy boli až do univerzitných reforiem organizované tak, že osobný vzťah učiteľa a žiaka patril medzi základné podmienky.

Vyhýbajte sa všetkým formám nevzdelanosti

„Vzdelanie je primerané pochopenie.“

Autor v knihe upozorňuje ako vedecké poznatky a s nimi spojené technológie nahrádzajú na všetkých úrovniach tradičné inštanície výkladu a zmocňovania sveta – náboženstvo, kultúra, mystéria, mýty, mágia a ideológia. Vzdelanie sa podľa autora vôbec nesmie podariť, pretože potom by bolo zrejmé, ako veľmi je limitované. Z tohto dôvodu sú vzdelávacie zariadenia v sústavnej kríze, v pravidelných intervaloch sa musí vyhlasovať, že hrozí vzdelávacia katastrofa, a kvôli permanentnej reforme sa zväčšuje reformný tlak na vzdelávacie systémy. Zatiaľ čo niektorí snívajú o škole ako o idylke solidárneho spoločenstva a nekonfliktnej integrácie, druhí nemajú nikdy dosť súťaženia, konkurencie, testov, medzinárodných rankingov, evaluácie, opatrení k zaisteniu kvality a kurzov zameraných na výkonnosť. Podľa autora je nenávisť k tradičnému poňatiu vzdelania to, čo spája reformátorov vzdelania. Mnohí reformátori by chceli vidieť ako výsledné produkty vzdelávacieho procesu ľudí, ktorí fungujú bezproblémovo, sú flexibilní, mobilní a sú tímovo viazanými klonmi, ale v skutočnosti sú vzdelaní ľudia všetko iné než toto.

„Dnešné gymnázium vychováva k žurnalistike a tiež pomocou nej. Hovorí sa tomu mediálna výchova.“

Pre Wilhelma von Humboldta, o ktorom autor píše a ktorý je prototypom nepriateľa všetkých reformátorov vzdelania, bolo najvyššou úlohou nášho bytia práve vzdelanie. Vo svojej Teórii vzdelania človeka hovorí, že z hľadiska konečného zámeru je poznávajúce myslenie človeka vždy len pokusom jeho ducha porozumieť sebe samému. Humboldtove úvahy vznikli okolo roku 1793, vníma v nich vzdelanie

„Najvšeobecnejšie vzdelanie je barbarstvo.“

„Vzdelanie je program k utváraniu človeka cez duchovnú prácu na sebe a vo svete.“

„Vzdelanosť sa stáva polovzdelanosťou ako všadeprítomná forma od-cudzeného ducha.“

ako prepojenie všeobecného a zvláštneho, individuality a spoločnosti, taktiež utváranie a rozvíjanie subjektu po všetkých stránkach osvojovania a podporovaním všetkého, čo sa v 18. storočí nazývalo ľudstvo. V dôsledku tejto idey vzdelania vzniklo humanistické gymnázium a Humboldtova univerzita, obidve už takmer od svojho vzniku boli v nemilosti. Humanistické vzdelanie dáva dôraz na poznanie komplexných foriem a postáv, v ktorých sa ľudstvo môže realizovať. Keďže nie je možné túto rôznorodosť naštudovať komplexne, empiricky a historicky ani len z polovice, navrhuje Humboldt metódu, ktorá vyzerá, že je úplne moderná – učenie pomocou príkladov. Učenie sa na príkladoch je však možné iba ak je splnený predpoklad, že existuje niečo modelové a typicky utvárané.

Autor cituje aj Nietzscheho, ktorý tvrdí, že skutočné „klasické vzdelanie“ je niečo tak náročné, vzácne a vyžaduje si mnohostranné nadanie, že sľubovať ho ako dosiahnuteľný cieľ gymnázií si vyžaduje veľkú dávku naivity a nehanebnosti. Vzdelanie sa viaže na individualitu a nie je schopné zovšeobecnenia. Tým však autor nechce povedať, že nemôžu a neexistujú vzdelávacie zariadenia, kde sa ľudia pripravujú na viac či menej stereotypné činnosti a pracovné procesy a tiež sa vzdelávajú v sociálnych a komunikačných zručnostiach. Autor upozorňuje, že školy sa podľa neho stávajú náhradou za rozpadajúcu sa rodinu, posledným miestom emocionálnej komunikácie, preventívnou inštitúciou v oblasti drog a AIDS, prvotným miestom terapie, poskytovateľom osvetu atď. Škola je tak len miestom životnej nutnosti. Dominujú v nej projekty, praktické veci, skúsenosti a kontaktné siete, exkurzie a výlety. Na premýšľanie podľa autora čas nezostáva.

Myslíte sami za seba

V centre pozornosti hlbavého vzdelávacieho zariadenia však pre Nietzscheho nie je obsahová náplň, ale dve schopnosti, dnes nazývané kompetencie: rozprávanie a myslenie. Podľa Nietzscheho najdôležitejšia úloha školy je učiť jasnému mysleniu, opatrnému úsudku a dôsledným záverom. Práve preto musí odhliadať od všetkého, čo nie je pre tieto operácie vhodné, napríklad od náboženstva. Ako uvádza Nietzsche: „Náboženstvo ako viera nie je záležitosť myslenia.“

Zdá sa, že tajný program dnešného vzdelávania je takýto: „Hlavne nemysliť vlastnou hlavou“. Autor trefne poukazuje, že kto nie je ochotný pracovať v tíme a siet'ach, flexibilne sa prispôbiť všetkému, čo sa vyžaduje – ľudia nič nevyžadujú, vždy je to len trh, globalizácia alebo budúcnosť – už nemá šancu vyhovieť nárokom vedomostnej spoločnosti. Nevzdelanosť dnes je rezignáciou na snahu niečomu porozumieť, nejde o intelektuálny deficit, nedostatočnú informovanosť alebo defekt kognitívnych schopností. Autor sa sťažuje, že vždy, keď sa dnes hovorí o vedomostiach, ide o niečo iné než o porozumenie. Idea porozumenia, ktorá bola kedysi základom prác humanitných vied, podľa autora prezimuje v najlepšom prípade v politicky korektnej fráze o porozumení druhým ako prejavy vyžadovanej tolerancie. Zdá sa, že „všeobecné vzdelanie“ chýba rovnako ako „rozvoj osobnosti“. V tomto svete, ktorý sa rýchlo mení a údajne sa menia aj kvalifikácia, kompetencie a obsahy vzdelania, sa „nevzde-

„Fakt, že žiadna európska krajina nepovažuje rozvoj vlastnej pedagogickej kultúry za prvoradý bez ohľadu na výsledky testov PISA, ukazuje, aký normatívny tlak testy produkujú.“

„Ctižiadostivosť je smrť myslenia.“

lanost“ (čiže rezignácia na záväzné duchovné tradície a klasické vzdelanie) stala cnosťou, ktorá človeku umožňuje rýchlo, flexibilne a bez zaťaženia vzdelanostným balastom reagovať na neustále sa meniace požiadavky trhu. Vo vedomostnej spoločnosti, ako neustále počujeme, sú aj vedomosti v sústavnom pohybe a vyžadujú si celkom iné stratégie výroby a osvojovania, než to, čo sa nazývalo vzdelaním v 19. storočí. Autor uvádza, že to, čo sa realizuje vo vedomostnej spoločnosti, je sebavedomá nevzdelanosť.

Neriadíme sa poradím

Autor poukazuje na to, že všetky podstatné, vo verejnosti prezentované a so zápalom diskutované politické rozhodnutia, ktoré sa týkajú vzdelania, sú v posledných rokoch motivované buď zlým umiestnením v rebríčku alebo sú riadené prianím dosiahnuť lepšie umiestnenie. Na testoch PISA sa najzreteľnejšie prejavuje to, že myslenie bolo nahradené počítaním poradia v nejakom rebríčku. Za skratkou PISA sa skrýva Programme for International Student Assessment (OECD) a jeho úlohou je každé 3 roky preskúšať základné kompetencie žiakov a urobiť medzinárodné porovnanie. Namiesto osvietenských cieľov vzdelania – autonómia, sebavedomie a duchovné preniknutie sveta –, namiesto cieľov reformnej pedagogiky – priblíženie života, sociálne kompetencie a radosť z učenia –, namiesto cieľov neoliberálnych politikov – flexibilita, mobilita a uplatnenie – podľa autora nastúpil jediný cieľ: obstať v teste PISA!

Priemerná krajina ako Rakúsko dosiahne v priemerne koncipovanom teste aj priemerný výsledok. Pred každým testom PISA a po ňom zachváti krajinu hystéria a prudká rôznorodosť aktivít. Vinníkom sa necíti byť nikto, ale samozrejme všetci ostatní urobili všetko zle a každý vie ako to zlepšiť. Podľa autora je pozoruhodné, že sa skoro vôbec nediskutuje o validite testu. A je nepochopiteľné, ako sa mohli tie isté školy, s tými istými učiteľmi a s podobnou populáciou žiakov počas niekoľkých rokov tak výrazne zhoršiť. Autor má na to len dve možné vysvetlenia: buď má test oveľa menšiu výpovednú hodnotu, než sa všeobecne predpokladá, alebo sú reformy školstva, ktoré boli zavedené v posledných rokoch – autonómia škôl, reforma osnov, zníženie počtu vyučovacích hodín, zvýšenie počtu žiakov v triedach, EDV (elektronické spracovanie dát) namiesto výučby nemčiny, pravopisná reforma – úplne kontraproduktívne.

Školy, ktoré sa v rebríčku umiestnili nie práve dobre, sa snažia kopírovať americké jednotky. Táto súťaživosť má za následok iba to, čo sa vo vzdelávacej politike označuje ako „ambiciózny cieľ“, ktorému sa musia všetci podriať. Immanuel Kant nazval vo svojom diele Antropológia z pragmatického hľadiska z roku 1798 chýbajúci úsudok formou hlúposti. Kvalifikovaný úsudok je nahradený poradím, pretože existuje posadnutosť falošnou predstavou, že posudzovať znamená kvantifikovať. Evaluácia a rankingy sú podľa autora skvelou zámenkou ku kráteniu rozpočtov, rušeniu inštitúcií, študijných odborov, ďalšieho vzdelávania a vedeckých pracovísk alebo k presunom finančných prostriedkov tam, odkiaľ sa v budúcnosti čaká lepšie umiestnenie v rebríčkoch. Otázka zmyslu, funkcie a štatútu rôznych

„Univerzita pre vedeckú etiku“ alebo „Univerzita pre psychoterapiu“ dokumentujú bez ohľadu na kvalitu špeciálneho vzdelania, ktoré tieto univerzity ponúkajú – iba to, že pojem univerzity je úplne vytunelovaný.

vedeckých odborov, otázka poznania a náročnosti vzdelania pritom podľa autora nehrá žiadnu rolu. Prebieha reštruktúracia celého systému vzdelávania, kedy už nepochybne nejde o poznanie, vedeckú zvedavosť a akademické slobody, ale o všetky podoby nevzdelanosti.

Skončíme s reformou vzdelania

K mimoriadne pikantnej zmene vo vzdelávacom procese, na ktorú autor v knihe poukazuje, okrem vytvorenia bakalárskeho stupňa vzdelania, patrí prepočet študijných výkonov podľa systému ECTS (European Credit Transfer System) na výkonnostné body – u nás kredity. Vraj sa nimi meria student workload, teda pracovný objem, ktorý je potrebný pre študenta na dosiahnutie konkrétneho učebného cieľa. Kredity či výkonnostné body pridelované za určité študentské aktivity – teoreticky nielen za semináre a prednášky – nie sú teda žiadnym obsahovým ekvivalentom štúdia, ale len porovnávajú vynaložený pracovný čas. Autor sa týmto myšlienkam posmieva a konštatuje, že to patrí k irónii svetových dejín, že marxistické učenie o hodnote vynaloženej práce, ktorú ekonomická veda s pohrdnutím odsunula na smetisko dejín, sa v európskych vzdelávacích plánoch dočkalo radostného návratu. Hodnota štúdia sa teda meria podľa priemerného pracovného času, ktorý študent venoval štúdiu.

Zavedenie bodov ECTS (kreditov) má podľa autora aj ďalší následok. Študijné plány sa teraz zostavujú podľa výkonu, ktorý musia študenti podať, a nie podľa prednášok a seminárov, ktoré sú ponúkané študentom na splnenie ich študijných cieľov. Prvé výsledky takejto továrne na vedomosti už môžeme vidieť. Niekoľko základných modelov filozofie a etiky sa pripojí k niekoľkým modelom podnikového hospodárstva a manažmentu a už tu máme krásny študijný odbor „obchodná etika“. Filozofiu, ktorá je na mnohých vysokých školách ohrozeným druhom, ale takéto kombinácie údajne podľa autora zachraňujú. Autor uvádza, že nikto, zo zrejmých dôvodov, nechce z bilancie vedomostí vyjsť so zlým výsledkom. Sú teda posilňované tie aktivity, ktoré prisľubujú zlepšenie bilancie, a teda navýšenie rozpočtu, a to aj za cenu duchovnej samovraždy. Tieto indikátory podľa autora spája jeden menovateľ: s vedomosťami, poznaním, zvedavosťou, ideami, výučbou spojenou s výskumom a s výskumom formou výučby, so slobodou vedy, nemajú absolútne nič spoločné.

Autor na záver knihy dodáva, že vzdelanie malo kedysi súvis s ambíciou dokázať, že údajné istoty doby sú ilúziami. Spoločnosť, ktorá sa v mene klamlivej efektivity a oslnená predstavou, že všetko môže podriaďovať kontrole ekonomického pohľadu, odsekáva slobodu myslenia, a tým sa pripravuje o možnosť rozoznať ilúzie ako ilúzie, sa zaslúžila nevzdelanosti, aj keď vo svojich databázach zhromaždila akúkoľvek sumu vedomostí. Nevzdelanosť je podľa autora autentickým prejavom vedomostnej spoločnosti, už sa zahniezdila v jej strede a požíra jej ducha. Na záver už len dodáme, že táto kniha je cenným myšlienkovým klenotom v oblasti vzdelávania. Túto tému by nikto z nás nemal podceňovať (najmä tí, ktorí vychovávajú naše deti), pokiaľ nám ide o budovanie trvalo skvelej spoločnosti, ktorej jadro inovácií a svetlej budúcnosti má stáť práve na užitočných vedomostiach.